
**CRNOGORSKA AKADEMIJA
NAUKA I UMJETNOSTI**

73/10

**CRNA GORA U XXI STOLJEĆU
– U ERI KOMPETITIVNOSTI**

OBRAZOVANJE

2010

S AND ARTS

es and Studies)
Volume 73
Tom 10

NTURY
VENESS
UCATION

Editor
Perko Vukotić

Podgorica, 2010

CRNOGORSKA AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI

Posebna izdanja (monografije i studije)
Knjiga 73
Sveska 10

CRNA GORA U XXI STOLJEĆU – U ERI KOMPETITIVNOSTI

OBRAZOVANJE

Urednik
Perko Vukotić

Podgorica, 2010.

MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

Special editions (Monographies and Studies)

Volume 73

Tom 10

MONTENEGRO IN XXI CENTURY – IN THE ERA OF COMPETITIVENESS

EDUCATION

Editor
Perko Vukotić

Podgorica, 2010

11. 2. 1. Sistem profesionalnog razvoja nastavnika u Crnoj Gori.....	247
11. 3. Profesionalni razvoj nastavnika – iskustva drugih zemalja	251
11. 4. Zaključci i preporuke	254
Literatura.....	256
12. Zorica Minić	
PSIHOLOŠKI ASPEKTI UČENJA/NASTAVE.....	259
12. 1. Uvod.....	259
12. 2. Predškolsko vaspitanje i obrazovanje	260
12. 3. Škola	261
12. 3. 1. Položaj onoga koji uči	262
12. 3. 2. Položaj onih koji podučavaju	264
12. 4. „Duh vremena”	266
12. 5. Razvoj kritičkog mišljenja	270
12. 6. Zaključci i preporuke	270
Literatura.....	272
13. Katarina Popović	
POLITIKA I STRATEGIJA OBRAZOVANJA ODRASLIH	
U CRNOJ GORI I EVROPSKE RAZVOJNE TENDENCIJE.....	275
13. 1. Uvod.....	275
13. 2. Kontekst – reforme i aktuelno stanje u oblasti	
obrazovanja odraslih u Crnoj Gori	276
Legislativa i nadležnosti, uključujući i finansiranje.....	276
Dokumenta, propisi, planovi	277
Socijalno partnerstvo	277
Institucije-provajderi	277
Profesionalizacija i kadrovi.....	277
Realizovani projekti i primjeri dobre prakse	277
Evaluacije, studije.....	277
13. 2. 1. Strateško-politički okvir	277
13. 2. 1. 1. Knjiga promjena obrazovnog sistema	
Republike Crne Gore (2001) [16].....	278
13. 2. 1. 2. Zakon o obrazovanju odraslih iz 2002. godine [44]	
i Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju [25].....	278
13. 2. 1. 3. Strategija obrazovanja odraslih za Crnu Goru	
od 2005–2015. godine [36]	278
13. 2. 1. 4. Plan obrazovanja odraslih za 2006–2010. godinu [26]	279
13. 2. 1. 5. Strategija razvoja stručnog obrazovanja	
u Crnoj Gori 2010–2014. godine [37]	279
13. 3. Obrazovanje odraslih u EU – strateško-politički okvir	280
13. 3. 1. Komunikacija EU komisije – obrazovanje odraslih:	
Nikada nije kasno za učenje (2006) [17, 7]	280
13. 3. 2. Akcioni plan EU za učenje odraslih	
Uvijek je dobro vrijeme za učenje (2007) [1, 2].....	280
13. 3. 3. Lisabonska strategija (2000) [18]	281
13. 3. 4. Strategija „EU 2020” (2009/2010) [5, 6].....	282
13. 3. 5. Confintea VI – Belemski okvir za akciju (2009) [8].....	282
13. 4. Metodološki pristup	283
13. 5. Obrazovanje odraslih – Crna Gora i EU	284

13. 6. Kontekst i polazne osnove	285
13. 7. Konceptija i filozofija cjeloživotnog učenja i obrazovanja odraslih	286
13. 8. Principi obrazovanja odraslih i cjeloživotnog učenja	288
13. 9. Cilj, zadaci i prioriteti obrazovanja odraslih	289
13. 10. Pojedini aspekti i područja obrazovanja odraslih	291
13. 11. Rezimiranje osnovnih rezultata komparacije	293
13. 12. Preporuke	294
Literatura	299

14. Vlado A. Lubarda

AMERIČKI SISTEM OBRAZOVANJA I KARAKTERISTIKE NJEGOVOG RAZVOJA, SA PREPORUKAMA ZA OBRAZOVANJE U CRNOJ GORI DO 2030.

14. 1. Uvod	303
14. 2. Predškolsko obrazovanje	304
14. 3. Osnovno obrazovanje	305
14. 3. 1. Osnovna škola	305
14. 3. 2. Niža srednja škola	306
14. 3. 3. Neformalno obrazovanje	307
14. 3. 4. Obrazovanje djece sa posebnim potrebama	307
14. 4. Srednje obrazovanje	308
14. 4. 1. Nastavni program	309
14. 4. 2. Srednje stručno obrazovanje	309
14. 4. 3. Vanškolske aktivnosti	309
14. 4. 4. Priprema za koledž	309
14. 5. Više obrazovanje	310
14. 6. Visoko obrazovanje	310
14. 6. 1. Državni i privatni univerziteti	311
14. 6. 2. Konkurisanje na univerzitet	311
14. 6. 3. Izbor fakulteta	311
14. 6. 4. Stipendije i studentsko izdržavanje	311
14. 6. 5. Studentski smještaj	312
14. 6. 6. Studenti sa posebnim potrebama	312
14. 6. 7. Programi studija	312
14. 6. 8. Studentska praksa	314
14. 6. 9. Povezanost sa tržištem rada	314
14. 6. 10. Akreditacija fakulteta	314
14. 6. 11. Rangiranje univerziteta	315
14. 6. 12. Nastavni i naučni rad profesora	316
14. 6. 13. Izborna procedura univerzitetskih nastavnika	316
14. 7. Poslijediplomsko usavršavanje	318
14. 7. 1. Magistarske i doktorske studije	318
14. 7. 2. Postdoktorske studije	319
14. 7. 3. Studije medicine, stomatologije, farmacije, prava i biznisa	319
14. 8. Doživotno obrazovanje	320
14. 9. Strateški pravci i ciljevi američkog obrazovanja	321
14. 10. Preporuke za razvoj obrazovanja u Crnoj Gori do 2030.	322
14. 10. 1. Primarno i sekundarno obrazovanje	322
14. 10. 2. Tercijarno obrazovanje	323

13. POLITIKA I STRATEGIJA OBRAZOVANJA ODRASLIH U CRNOJ GORI I EVROPSKE RAZVOJNE TENDENCIJE - komparativna analiza -

Katarina Popović*

Sažetak: U radu se analiziraju ključna evropska i crnogorska dokumenta koja se odnose na obrazovanje odraslih i cjeloživotno učenje. Strateško-politička i zakonodavna dokumenta predstavljaju okvir za komparativnu analizu koja treba da ukaže gdje je crnogorsko obrazovanje odraslih u odnosu na evropsko i to u sljedećim aspektima: kontekst i osnovni podaci, koncepcija i filozofija cjeloživotnog učenja, ciljevi i zadaci obrazovanja odraslih, principi i osnovna načela, pojedina područja obrazovanja odraslih. Na osnovu rezultata komparacije, daje se set preporuka za dalji razvoj obrazovanja odraslih i cjeloživotnog učenja u Crnoj Gori sa ciljem njegovog približavanja obrazovanju odraslih u Evropskoj uniji.

Ključne riječi: obrazovanje odraslih, cjeloživotno učenje, komparativna analiza, Evropska unija

Abstract: This paper analysis main European and Montenegrin documents related to adult education and lifelong learning. Strategies, policy papers and laws provide the framework for the comparative analysis which has been carried out to determine the position of Montenegrin adult education in relation to contemporary tendencies in Europe. Following aspects are reviewed and compared: context and baseline data, lifelong learning concept and philosophy, aims and tasks of adult education, principles and essentials of adult education, and some single areas of adult education and lifelong learning. Based on the conclusions reached in this comparison a set of recommendations is given aimed at developing Montenegrin adult education towards the one in the European Union.

Key words: adult education, lifelong learning, comparative analysis, European Union

13. 1. UVOD

Reforme obrazovanja i vaspitanja, kao i obrazovanja odraslih u Crnoj Gori, nisu na početku. Značajna postignuća daju osnova za optimizam, u relativno kratkom vremenskom roku Crna Gora se uključila u evropske tokove – podijelivši neka

* Dr Katarina Popović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd

dostignuća, ali i niz savremenih evropskih problema. S druge strane – složena ekonomska situacija, izvjesni zastoji u reformi, i složenost, fluidnost i razuđenost područja obrazovanja odraslih čine neophodnim stalne analize i preispitivanja – kako zbog ocjene postignutog tako zbog planiranja daljih koraka, koji ne bi smjeli imati odlike laicizma i entuzijastičke haotičnosti, već profesionalnog, analitički zasnovanog i dobro promišljenog pristupa. U svijetlu napora Crne Gore usmjerenih ka evroatlantskim integracijama čini se naročito važnom procjena postignuća sa stanovišta evropske relevantnosti i uspješnosti. Razlog tome nije samo nužnost formalne usklađenosti zakona, propisa i niza konkretnih rješenja sa onima u Evropi već mnogo više potreba da se na najbolji način uredi oblast obrazovanja odraslih, kako bi ono što više bilo u funkciji i razvoja zemlje (ekonomskog, demokratskog, socijalnog), ali i pojedinca, građanina.

Sljedeća analiza, dakle, posmatra obrazovanje odraslih u Crnoj Gori ne kao izolovan fenomen, već u kontekstu procesa evropskih integracija. U fokusu analize su politika i strategija obrazovanja odraslih i cjeloživotnog učenja, a njen predmet su strateška, politička dokumenta, zakonska regulativa, a indirektno i njihove implikacije na praksu. Krajnja namjera teksta je formulisanje preporuka za dalji razvoj obrazovanja odraslih u Crnoj Gori sa ciljem njegovog približavanja obrazovanju odraslih u Evropskoj uniji.

13. 2. KONTEKST – REFORME I AKTUELNO STANJE U OBLASTI OBRAZOVANJA ODRASLIH U CRNOJ GORI

Bez pretendovanja na sveobuhvatnost i iscrpnost, sljedeća skica daće kratak prikaz osnovnih područja na koja su se odnosili dosadašnji reformski napori i grubi pregled postignutog u pojedinim aspektima.

Strateško opredjeljenje Crne Gore je pridruženje Evropskoj uniji i evroatlantskim integracijama. Tri globalna cilja su: 1. brz, održiv privredni razvoj kroz povećanje ekonomskih sloboda, jačanje uticaja privatnog sektora i postizanje većeg stepena makroekonomske stabilnosti, uz postepeno smanjenje zavisnosti od inostrane pomoći; 2. izgradnja institucionalnog i pravnog okvira kompatibilnog sa međunarodnim standardima i normama, zasnovanog na vladavini prava; 3. rast životnog standarda građana uz uspostavljanje adekvatnog sistema socijalne i zdravstvene zaštite i obrazovnog sistema.

Obrazovanje odraslih treba da doprinosi ostvarenju ovih strateških ciljeva. Rezultati dosadašnjih reformi se mogu vidjeti u sledećim oblastima i aspektima:

– Legislativa i nadležnosti, uključujući i finansiranje

Donijet je set zakona, među kojima su: Opšti zakon o vaspitanju i obrazovanju, koji tretira i problematiku obrazovanja odraslih, Zakon o obrazovanju odraslih (2003), Zakon o stručnom obrazovanju, Strategija obrazovanja odraslih za 2005–2015. Definisana je budžetska linija Ministarstva prosvjete i nauke. Postoje i rade: Centar za stručno obrazovanje, Savjet za obrazovanje odraslih, a i niz drugih insti-

tucija se intenzivno bavi problematikom obrazovanja odraslih – Zavod za zapošljavanje, Zavod za školstvo i dr.

– Dokumenta, propisi, planovi

Donijet je niz podzakonskih akata (npr. Pravilnik o uslovima za osnivanje ustanova u oblasti obrazovanja i vaspitanja, Pravilnik o profilu stručne spremljevača, voditelja i drugih stručnih saradnika u obrazovanju odraslih, Program andragoškog osposobljavanja kadra, Program elementarnog funkcionalnog opismenjavanja, Nacrt zakona o nacionalnim stručnim kvalifikacijama), planova (poput Plana obrazovanja odraslih za 2006–2010), metodoloških smjernica (Metodologija za izradu programa obuke itd.), načinjena je veza sa nekim strateškim dokumentima u drugim oblastima.

– Socijalno partnerstvo

Definisano je i u pojedinim projektima i aktivnostima implementirano partnerstvo između: Ministarstva prosvjete i nauke, Centra za stručno obrazovanje, Zavoda za zapošljavanje, Privredne komore, Unije poslodavaca, Zavoda za školstvo, nevladinog sektora...).

– Institucije-provajderi

Definisani su uslovi rada i kriterijumi kvaliteta, osnovano je Udruženje provajdera, kontinuirano se vrši njihovo licenciranje i akreditacija programa.

– Profesionalizacija i kadrovi

Postoji Program andragoškog osposobljavanja i održan je cio niz obuka kadra koji radi u obrazovanju odraslih – usavršavanje *full-time* i *part-time* kadra.

– Realizovani projekti i primjeri dobre prakse

Postoji cio niz projekata – od strateških i sistemskih projekata države, preko projekata stranih organizacija, do manjih projekata, najčešće u nevladinom sektoru, koji nude brojna, relevantna iskustva i rješenja za dalje reformske mjere.

– Evaluacije, studije

Domaće i strane organizacije i eksperti su sačinili više studija – od opšteg stanja u obrazovanju odraslih, pa do pojedinih aspekata i problema, što je dobra osnova za povremene, redovne analize postignutog, ali i osnova za dalje praćenje i planiranje.

13. 2. 1. STRATEŠKO-POLITIČKI OKVIR

U ovom poglavlju se analiziraju osnovna opredjeljenja, postavljeni ciljevi, zadaci, principi, koncepcija cjeloživotnog obrazovanja i obrazovanja odraslih u Crnoj Gori.

Ne ulazi se u detaljan prikaz ovih dokumenata, već samo onih aspekata koji su relevantni za komparativnu analizu sa evropskim dokumentima.

13. 2. 1. 1. KNJIGA PROMJENA OBRAZOVNOG SISTEMA REPUBLIKE CRNE GORE (2001) [16]

Knjiga promjena definiše da nivo društvenih ciljeva sadrži oblikovanje građana koji će: dati svoj doprinos ekonomskom progresu (rast društvenog proizvoda, zaposlenosti, životnog standarda i sl.; imati odgovorno ponašanje u odnosu na principe i norme građanskog i demokratskog društva; biti spremni za doživotno učenje, kako bi se prilagođavali promjenama na tržištu rada. *Knjiga promjena* pretpostavlja dostizanje sedam ciljeva:

- izradu posebnog zakona za obrazovanje odraslih (kao dijela jedinstvenog sistema obrazovanja);
- dostizanje funkcionalne pismenosti lica koja imaju preko 35 godina;
- slobodno osnovno obrazovanje odraslih;
- obuku radi zapošljavanja za lica koja nijesu završila obrazovanje za određeno zanimanje ili kojima je potrebna profesionalna rehabilitacija;
- obuku i doobuku u preduzećima i ostalim organizacijama;
- povećanje nivoa formalnog obrazovanja za lica starija od 30 godina.

13. 2. 1. 2. ZAKON O OBRAZOVANJU ODRASLIH IZ 2002. GODINE [44] I OPŠTI ZAKON O OBRAZOVANJU I VASPITANJU [25]

Zakon o obrazovanju odraslih reguliše: ciljeve obrazovanja odraslih, organizatore obrazovanja, vrste i način sticanja obrazovanja, dokazivanje znanja i vještina, javno važeće obrazovanje, itd. Zakon definiše sljedeće ciljeve obrazovanja odraslih:

- postizanje najmanje osnovnog obrazovanja i prvog zanimanja za sve građane;
- osposobljavanje za zapošljavanje odraslih koji nijesu završili obrazovanje za prvo zanimanje ili za stručnu rehabilitaciju;
- prekvalifikacija, dokvalifikacija, osposobljavanje i doobuka nezaposlenih lica i zaposlenih u privrednim društvima i drugim oblicima organizovanja;
- omogućavanje obrazovanja i sticanja znanja i vještina koje odgovaraju ličnim sposobnostima i životnom dobu pojedinaca.

Specifičnosti obrazovanja odraslih se ogledaju i regulišu i posebnim propisima u okviru osnovnog, srednjeg stručnog, gimnazijskog i visokog obrazovanja).

13. 2. 1. 3. STRATEGIJA OBRAZOVANJA ODRASLIH ZA CRNU GORU OD 2005-2015. GODINE [36]

Strategija obrazovanja odraslih za Crnu Goru razrađuje principe koje je postavio Zakon o obrazovanju odraslih i treba da obezbijedi dugoročni strateški kontekst za razradu *Plana obrazovanja odraslih*. Sem toga, Strategija ima za cilj da podrži stvaranje uslova da Crna Gora u određenom periodu postane „društvo koje uči”, podržavajući i razvoj tržišne ekonomije (u skladu sa *Agendom ekonomskih reformi za*

Crnu Goru) i povećavajući socijalno uključivanje, doprinoseći na taj način smanjenju nezaposlenosti i siromaštva.

Prioritetni ciljevi identifikovani u Strategiji obrazovanja odraslih su:

- povećati nivo znanja i vještina zaposlenih u cilju postizanja bržeg privrednog rasta;
- povećati nivo znanja i vještina nezaposlenih u cilju njihovog bržeg zapošljavanja;
- povećati socijalnu uključenost kroz obrazovanje odraslih;
- dostići vrijednosti demokratskog društva kroz obrazovanje odraslih;
- unaprijediti zaštitu životne sredine kroz obrazovanje odraslih;
- iskoristiti druge oblike obrazovanja u cilju ličnog razvoja.

Strategija daje detaljnu analizu postojećeg stanja u Crnoj Gori u trenutku kada se ona donosi, insistira na socijalnom partnerstvu, sadrži procjenu ograničenja i rizika, čije prevazilaženje će obezbijediti njenu uspješnu operacionalizaciju, ističe značaj nove zakonske i podzakonske regulative, ali primjećuje da nedostaje projekcija potrebnih sredstava za realizaciju Strategije, koju treba definisati u što kraćem roku.

13. 2. 1. 4. PLAN OBRAZOVANJA ODRASLIH ZA 2006-2010. GODINU [26]

Plan obrazovanja odraslih definiše prioritetne oblasti:

- stručno obrazovanje;
- osnovno obrazovanje;
- obrazovanje i osposobljavanje kadra koji radi u obrazovanju odraslih;
- obrazovanje za zaštitu životne sredine;
- obrazovanje za građansku demokratiju;
- obrazovanje za treće životno doba;
- stvaranje uslova za savremene oblike učenja.

13. 2. 1. 5. STRATEGIJA RAZVOJA STRUČNOG OBRAZOVANJA U CRNOJ GORI 2010-2014. GODINE [37]

Strategija razvoja stručnog obrazovanja ima za cilj izgradnju sistema stručnog obrazovanja, koji pojedincima omogućava sticanje kvalifikacija potrebnih za ravnopravno učešće na tržištu rada i profesionalno napredovanje, lični razvoj i nastavak obrazovanja. Ona se odnosi na tri osnovna područja stručnog obrazovanja: niže stručno obrazovanje, srednje stručno obrazovanje i više stručno obrazovanje. Strategija polazi od dva tipa kvalifikacija: kvalifikacije nivoa obrazovanja i stručne kvalifikacije. Strategija treba da definiše principe, mjere i aktivnosti, čijom realizacijom će se:

- omogućiti brži odgovor stručnog obrazovanja na potrebe tržišta rada; razvijati kvalifikacije, bazirane na ishodima učenja, u svim područjima rada i na svim nivoima zahtjevnosti do nivoa visokoškolskog obrazovanja; omogućiti dostupnost obrazovanja i osposobljavanja i prohodnost kroz sistem svima (mladim i odraslim, licima koja rano napuste obrazovanje, ranjivim grupama, licima bez kvalifikacije);
- obezbijediti kvalitetno (inicijalno i kontinuirano) stručno obrazovanje i osposobljavanje, na osnovu definisanih indikatora kvaliteta obrazovanja;

- svim učenicima tokom obrazovanja pomoći da razviju stručne i ključne kompetencije, potrebne za život i rad;
- obezbijediti uslove da se cjeloživotno učenje i mobilnost učenika odnosno pojedinaca učini stvarnim, omogućiti priznavanje neformalnog i informalnog učenja i povezivanje formalnog obrazovanja i neformalnog učenja;
- omogućiti kroz stručno obrazovanje lični, socijalni i profesionalni razvoj svakog pojedinca, podsticanjem pravičnosti, socijalne kohezije i aktivnog građanstva;
- omogućiti uporedivost kvalifikacija koje se stiču u Crnoj Gori sa kvalifikacijama u drugim zemljama.

13. 3. OBRAZOVANJE ODRASLIH U EU – STRATEŠKO-POLITIČKI OKVIR

Ovo poglavlje pruža uvid u osnovna opredjeljenja, principe i koncepte evropske politike obrazovanja odraslih i cjeloživotnog obrazovanja. Oni istovremeno pružaju i strukturu na osnovu koje će se vršiti uporedna analiza sa Crnom Gorom. Od mnoštva evropskih dokumenata koji direktno ili indirektno tretiraju problematiku cjeloživotnog učenja i obrazovanja odraslih, izvršen je izbor onih koji najsnažnije oblikuju evropsku politiku i praksu obrazovanja odraslih i koji su najrelevantniji za zemlje Jugoistočne Evrope. Uz to, uključen je *Belemski okvir za akciju*, najnovija deklaracija Uneska CONFINTEA VI, jer se pokazalo da ove međunarodne konferencije Uneska i njihova dokumenta igraju značajnu ulogu u oblikovanju politike, strategije i prakse obrazovanja odraslih kako u globalnim okvirima tako i u evropskim zemljama.

13. 3. 1. KOMUNIKACIJA EU KOMISIJE – OBRAZOVANJE ODRASLIH: *NIKADA NIJE KASNO ZA UČENJE* (2006) [17, 7]

Komisija je 2001. godine u tekstu *Stvaranje realnog evropskog prostora za doživotno obrazovanje* i 2002. u *Rezoluciji Savjeta o pitanju doživotnog obrazovanja* istakla važnost doživotnog obrazovanja za kompetitivnost i zapošljavanje, ali takođe i za društvenu inkluziju, aktivno građanstvo i lični razvoj. Obrazovanje odraslih je ključna komponenta doživotnog obrazovanja.

Pet ključnih poruka za sve *stakeholdere*:

- uklanjanje barijera za participaciju;
- osiguranje kvaliteta obrazovanja odraslih;
- prepoznavanje i potvrda ishoda procesa učenja;
- ulaganje u populaciju koja stari i imigrante;
- sistematsko prikupljanje validnih podataka (relevantnih, pouzdanih i uporedivih), razvijanje indikatora i mjerila.

13. 3. 2. AKCIONI PLAN EU ZA UČENJE ODRASLIH: *UVIJEK JE DOBRO VRIJEME ZA UČENJE* (2007) [1, 2]

Opšti cilj *Akcionog plana* je da implementira svih pet ključnih poruka koje su ustanovljene u komunikaciji *Nikada nije kasno za učenje*, a to je: da se uklone bari-

jere participaciji, da se podigne kvalitet i efikasnost ovog sektora, da se ubrza proces validacije i priznavanja kompetencija, da se osiguraju dovoljna finansijska sredstva i praćenje ovog sektora.

Proces konsultacija i pokazatelji studija i istraživanja na ovom polju pokazuju da se jak i efikasan sektor učenja odraslih sastoji od seta ključnih elemenata koji su blisko isprepletani i to od:

- predloga praktične politike radi zadovoljenja potreba i zahtjeva društva i ekonomije;
- struktura rukovođenja koje uključuju kvalitet, efikasnost i pouzdanost sistema učenja odraslih;
- sistema isporuke koji uključuju aktivnosti učenja, podršku učenju i prepoznavanje ishoda učenja koji ciljaju na motivaciju i potrebe onih koji uče radi zadovoljenja potreba i zahtjeva društva i ekonomije.

Ključne preporuke su sljedeće:

- analiza efekata reformi u svim sektorima obrazovanja i treninga u zemljama članicama po pitanju učenja odraslih;
- poboljšati kvalitet snabdijevanja u sektoru učenja odraslih;
- stvoriti više mogućnosti za odrasle da idu korak naprijed – da ostvare kvalifikaciju koja je za bar jedan nivo iznad prethodne;
- ubrzati proces procjene vještina i priznavanja neformalnog i informalnog učenja kod obespravljenih grupa;
- poboljšati kvalitet praćenja sektora učenja odraslih.

13. 3. 3. LISABONSKA STRATEGIJA (2000) [18]

Tri strateška cilja iz oblasti obrazovanja, koji treba da budu ostvareni do 2010. godine:

1. Poboljšanje kvaliteta i efikasnosti sistema obrazovanja i usavršavanja u EU.

Specifični ciljevi uz ovaj opšti cilj su:

- unapređivanje obrazovanja i usavršavanja za nastavnike i trenere;
- razvoj vještina za življenje u društvu znanja;
- osigurati da svi imaju pristup ICT-u;
- povećanje broja studenata prirodnih i tehničkih nauka;
- najbolje korišćenje izvora.

2. Olakšavanje pristupa sistemima obrazovanja i usavršavanja.

Specifični ciljevi uz ovaj cilj su koncentrisani na stvaranje otvorenog okruženja za učenje i podizanje atraktivnosti učenja i podrazumijevaju:

- podršku aktivnom građanstvu;
- pružanje jednakih šansi;
- podršku socijalnoj koheziji.

3. Otvaranje sistema obrazovanja i usavršavanja prema širem svijetu.

Specifični ciljevi uz ovaj opšti cilj su:

- jačanje veza sa svijetom rada, istraživanjima i društvom u cjelini;
- razvijanje preduzetničkog duha;

- unapređenje učenja stranih jezika;
- povećanje mobilnosti i razmjene;
- jačanje evropske saradnje.

Praćenje implementacije Lisabonske strategije na mjerljiv, objektivan i relevantan način postajalo je sve važnije, pa je npr. samit u Barseloni 2002. usvojio listu od 33 indikatora koji mjere 13 konkretnih ciljeva, a 2003. je Obrazovni savjet EU usvojio listu od 5 glavnih tačaka za mjerenje uspjeha u implementaciji strategije, sa jasno definisanim kriterijumom, tj. nivoom postignuća koji treba dostići do 2010. godine:

- broj onih koji prije vremena napuštaju školu (potrebno je smanjiti za 2 miliona broj mladih koji prerano napuštaju školu);
- broj diplomiranih u prirodnim, društvenim i tehničkim naukama;
- broj onih koji završavaju više srednje obrazovanje (povećati taj broj za 2 miliona);
- ključne kompetencije (smanjiti za 200.000 broj 15-godišnjaka koji slabo vladaju vještinom čitanja; postići da svi koji završavaju školu budu u stanju da komuniciraju na dva jezika);
- doživotno učenje (povećati za 4 miliona broj odraslih koji učestvuju u programima doživotnog učenja).

13. 3. 4. STRATEGIJA „EU 2020” (2009/2010) [5, 6]

Veliki značaj i prihvaćenost Lisabonske strategije (2000) u Evropi, ali i procjena da ciljevi postavljeni u dokumentu *Education and Training 2010* neće moći da budu dostignuti u predviđeno vrijeme, doveli su Evropsku komisiju do kreiranja novog dokumenta, koji uvažava ozbiljnost ekonomskog trenutka u kome se svijet i Evropa nalaze. *Strategija „EU 2020”* se povezuje sa *Evropskim ekonomskim planom obnove* i predlaže cio niz rješenja za izlazak iz ekonomske krize, ističući da su ovom strategijom obuhvaćene sve zemlje Evropske ekonomske sfere, što znači da ona ima potpunu relevantnost i za zemlje Jugoistočne Evrope.

Cilj Strategije je stvaranje nove, mudre i zelene ekonomije, tržišne, ali istovremeno i socijalne – one koja će biti znatno inovativnija i bolje koristiti postojeće resurse. Riječ je o tome da nove vrijednosti treba da budu stvorene tako što će se rast i razvoj bazirati na znanju – ključni input za izlazak iz krize treba da bude znanje, a naglasak je stavljen na visokoškolsko obrazovanje. Cjeloživotno učenje se stavlja u okvir kako društvenih tako i individualnih potreba: vidi se u funkciji ostvarenja ekonomskih ciljeva, ali i eliminacije siromaštva i nejednakosti, podrške marginalizovanim grupama, onima sa niskim nivoom bazičnih vještina itd. Naglašavajući neophodnost osnaženja ljudi u inkluzivnom društvu, *Strategija „EU 2020”* ističe da su kontinuirano obrazovanje i obuka neophodni za sticanje novih vještina i prilagođavanje novim oblicima rada. Zbog toga mogućnosti za cjeloživotno obrazovanje moraju biti dostupne stalno i svima, a naročito migrantima, ženama i osobama sa niskim nivoom obrazovanja.

13. 3. 5. CONFINTEA VI – BELEMSKI OKVIR ZA AKCIJU (2009) [8]

U decembru 2009. godine u brazilskom gradu Belemu održana je VI međunarodna konferencija o obrazovanju odraslih CONFINTEA VI i donijet globalni

okvir za akciju pod nazivom *Harnessing the power and potential of adult learning and education for a viable future* (Korišćenje snage i potencijala obrazovanja i učenja odraslih za bolju budućnost). U ovom dokumentu zagovara se sveobuhvatan pristup obrazovanju i učenju odraslih, koje se smješta u okvir koncepcije cjeloživotnog učenja, ističe se važnost pismenosti i insistira na formalnom, neformalnom i informacionom učenju i obrazovanju, kao i na raznovrsnosti područja koja obrazovanje odraslih obuhvata. Kao Uneskov dokument, Belemski okvir za akciju mora da izražava savremene tendencije koje prihvataju sve vlade svijeta, pa stoga neka od rješenja u ovom dokumentu imaju visoku relevantnost za evropske zemlje, a druga znatno manje. U ove druge spada prioritizacija pismenosti (uz ponovno naglašavanje EFA (*Education For All – Obrazovanje za sve* ili *Dakarski okvir za akciju*), cilja koji se odnosi na smanjenje procenta nepismenih za 50%) kao i isticanje mladih kao važne ciljne grupe. S druge strane, dokument daje niz vrlo konkretnih i jasnih koraka i preporuka nacionalnim vladama – od onih koje se odnose na važnost i način prikupljanja podataka o obrazovanju, do jasnih ciljeva u pogledu finansijskih obaveza države (6% ukupnog BNP-a izdvajati za obrazovanje, a od toga povećati procenat izdvajanja za obrazovanje odraslih).

Grupe preporuka koje daje *Belemski okvir za akciju* odnose se na:

- koncepciju cjeloživotnog učenja;
- pismenost odraslih;
- politiku obrazovanja odraslih;
- upravljanje i značajnu ulogu socijalnog partnerstva;
- finansiranje;
- participaciju, uključivanje i jednakost;
- kvalitet (u svim aspektima);
- monitoring implementacije postavljenih ciljeva;
- ulogu Uneska u podršci implementaciji ciljeva.

Dokument pokazuje i značajnu konsultativnu ulogu civilnog društva, čiji su brojni prijedlozi uvaženi u završnom dokumentu.

13. 4. METODOLOŠKI PRISTUP

Komparativni pristup je odabran iz dva glavna razloga: u obilju podataka i aspekata složenog fenomena kakav je obrazovanje odraslih, on nudi jasnu matricu koja omogućava da se izdvoje oni ključni, koji odgovaraju postavljenom cilju, i da se tako izoštri fokus analize. Drugi razlog je taj što komparacija kao metod jasno pokazuje razliku između postojećeg i željenog stanja, ukazujući upravo na „jaz“ koji između njih postoji i dajući jasne smjernice za dalji razvoj.

Strateško-politička dokumenta Evropske unije predstavljaju referentni okvir za analizu strateških opredjeljenja i ključnih reformskih koraka u obrazovanju odraslih u Crnoj Gori. Relevantna dokumenta EU su neka vrsta matrice za komparativnu analizu, nudeći pravce razvoja, ali i mjerila napredovanja putem jasnog formulisanja indikatora. Sljedeće grupe aspekata se uzimaju u obzir:

- kontekst i osnovni podaci;

- koncepcija i filozofija cjeloživotnog učenja;
- ciljevi i zadaci obrazovanja odraslih;
- principi i osnovna načela;
- preporuke;
- pojedina područja obrazovanja odraslih.

Komparativno se porede ovi elementi sa ključnim dokumentima u Crnoj Gori, pri čemu se vodi računa o sljedećem:

- Koliko su zastupljeni, tj. da li su ključna opredjeljenja u Crnoj Gori aktuelna i u skladu sa evropskim razvojnim tendencijama?

- Da li su odstupanja izraz specifičnosti (geografske, ekonomske, socijalno-političke, demografske) i kao takva upravo poželjna i potrebna, ili zaostajanje koje zahtijeva brze reformske korake?

- Da li je i na koji način predviđena realizacija načelnih opredjeljenja, tj. koji tip preporuka se može naći u evropskim i u crnogorskim dokumentima?

U odnosu na snimljeno aktuelno stanje u oblasti obrazovanja odraslih u Crnoj Gori, čini se i pokušaj procjene pravca i stepena implementacije i formuliše se niz preporuka za dalji razvoj.

13. 5. OBRAZOVANJE ODRASLIH – CRNA GORA I EU

Od Knjige promjena iz 2001. godine, preko Zakona o obrazovanju odraslih i IPA projekta o Nacionalnom okviru kvalifikacija, Crna Gora ulaže značajne napore u razvoj obrazovanja odraslih i prilagođavanje relevantnim evropskim trendovima. To pokazuju kako broj tako i tip donijetih dokumenata – strateška dokumenta, zakonska regulativa, programi, planovi, pravilnici. To prije svega ukazuje na prepoznavanje važnosti problematike obrazovanja odraslih i visok nivo svijesti o potrebi razvoja ove oblasti, ali i na stepen političke volje da se ovo područje što bolje uredi i razvija.

I posljednja decenija razvoja Evropske unije obilježena je intenzivnim bavljenjem obrazovanjem odraslih i naporima da se ono na najefikasniji način stavi u funkciju ubrzanog ekonomskog i društvenog razvoja Evrope, njene uspješnije integracije, mobilnosti i saradnje. Ključni evropski dokumenti jasno ocrtavaju ovaj dinamičan razvoj, koji je potpomognut i brojnim projektima kojima Evropska unija podržava razvoj različitih oblasti obrazovanja, uključujući i obrazovanje odraslih, i to kroz veoma značajna finansijska ulaganja.

Značajna strateška i politička dokumenta Crne Gore jasno prate savremenu tendenciju proširivanja koncepta obrazovanja van školskih okvira i uključivanje svih uzrasnih grupa. Evidentan je i integralni pristup područjima obrazovanja odraslih, koje uključuje kako obrazovanje vezano za svijet rada (stručno obrazovanje, usavršavanje, obuke itd.), tako i ono koje je vezano za vrijednosti demokratskog društva, lični razvoj itd. Time je Crna Gora izbjegla opasnost podvajanja i stvaranja jaza između ove dvije oblasti obrazovanja odraslih, zadržavajući jedinstven konceptijsko-naučni okvir za njih, što je, posebno za zemlje u razvoju, od izuzetne važnosti. Suprotan trend, kako se pokazalo, vrlo brzo dovodi do zanemarivanja jedne od njih i time do jednostranosti u ukupnom razvoju.

Opšta ocjena o usklađenosti strateških opredjeljenja Crne Gore sa evropskim tendencijama još je izraženija u pojedinim aspektima, dok u drugim ima još prostora za poboljšanja.

13. 6. KONTEKST I POLAZNE OSNOVE

Opšteprihvaćen stav da obrazovanje, a naročito obrazovanje odraslih, nije izolovan društveni fenomen, već naprotiv – oblast snažno povezana sa skoro svim područjima života i rada, kako pojedinca tako i društva, doveo je do potrebe da se politika obrazovanja, reforme i mjere oslone na kontekst više nego ikad ranije, da odgovore na aktuelne potrebe i uzmu u obzir tendencije i perspektive.

Evropska strateška dokumenta odlikuje detaljan opis konteksta u koji je obrazovanje odraslih smješteno, koji je mnogo više od običnog uvoda. Jasnim i pouzdanim podacima ilustruje se potreba za određenim rješenjima i daju rezultati istraživanja koji potkrepljuju procjene o ulozi obrazovanja odraslih i o razvojnim trendovima. Dodatni razlog za ovaj detaljan pristup je glasan zahtjev za *evidence based policy* (politika i donošenje odluka zasnovani na istraživačkim, statističkim podacima i objektivnim pokazateljima i mjerama), tj. strateškim i praktičnim mjerama koje neće imati proizvoljan karakter, već će biti donijete na osnovu stručnih analiza, istraživanja, realne procjene situacije, njenog promišljanja i predviđanja.

Kontekst koji oslikavaju crnogorska dokumenta je najvećim dijelom sličan evropskom. Zajednički su opšti demografski i socijalni trendovi, naročito starenje stanovništva, marginalizacija određenih grupa, nedovoljna participacija u obrazovanju odraslih, školski *drop out*, nedovoljan nivo znanja i kompetencija zaposlenih, naročito kod populacije preko 40, nedovoljan pristup ICT-u... Ono što je značajna razlika je kategorija migracija i migranata, koji čine značajan dio populacije u EU, a u Crnoj Gori se ne javljaju kao bitna kategorija stanovništva. U tom smislu za Crnu Goru nijesu relevantna rješenja i preporuke koje proizilaze iz činjenice visoke mobilnosti društava EU i one se mogu ignorisati, ali ostaje značajna činjenica da Crna Gora za sada nije dovoljno uključena u mobilne tokove Evrope, ali i da ovaj trend u Evropi treba pratiti kao tendenciju koju će budućnost vjerovatno donijeti i za koju se treba pripremati. Kategorija koja se u evropskim dokumentima takođe često pominje je „socijalno odbacivanje”, tj. marginalizacija. Crnogorski dokumenti daju iscrpne podatke kada je riječ o manjinama, naročito Romima, ali mnogo manje takvih podataka ima za druge marginalizovane grupe, i oni su najčešće dobijeni samo od organizacija civilnog društva, što može ukazivati na potrebu za ozbiljnijom državnom brigom o problemima socijalne inkluzije cijelog savremenog crnogorskog društva.

Pomenuti kontekst i „baseline” podaci za Crnu Goru, dakle, postoje i često se navode, ali se može konstatovati i da su oni:

- nedovoljno ažurirani;
- rijetko produkt naučnih istraživanja ili sistematski prikupljeni;
- često samo osnovni podaci o nivou obrazovanja stanovništva i/ili bazični podaci Zavoda za zapošljavanje o kvalifikovanosti (ne)zaposlenih lica;
- nedovoljno „ukršteni”, tj. dovedeni u funkcionalnu vezu.

Nedovoljno je interpretirana i veza između pruženih podataka i mjera koje se planiraju, a nedostaje i značajnija procjena tendencija razvoja, što bi za Crnu Goru, zbog njene „uklopljenosti” u regionalni kontekst i potrebe za praćenjem kako lokalnih tako i regionalnih razvojnih perspektiva, bilo veoma značajno.

Posljednja evropska dokumenta se u velikoj mjeri bave globalnom krizom (finansijskom, ali i ne samo finansijskom, jer je ona u međuvremenu narasla do krize sistema vrijednosti) i njenim implikacijama na područje obrazovanja odraslih. Ovo naročito važi za najnoviju *Strategiju „EU 2020”*, koja je jako obilježena razmišljanjima o krizi, kao i za Uneskov *Belemski okvir za akciju*. S obzirom na to da globalna kriza predstavlja jedan od glavnih izazova sa kojima se suočava savremeni svijet, ona će morati da bude uzeta u obzir i u sljedećim strateškim mjerama koje se u Crnoj Gori budu donosile.

13. 7. KONCEPCIJA I FILOZOFIJA CJELOŽIVOTNOG UČENJA I OBRAZOVANJA ODRASLIH

U ranijim periodima razvoja obrazovanja odraslih u Evropi mogla se naći izvjesna podvojenost u pristupu ključnim, opštim problemima – on je bio ili pretežno naučni (baveći se filozofijom, etikom, ciljevima) ili politički i pragmatičan. Do stapanja je došlo postupno, i to u nekoliko faza. Obrazovanje odraslih je najprije „prokrčilo” put kroz fluidni koncept vanškolskog obrazovanja, dugo obuhvatajući nerijetko samo liberalno, tj. opšte obrazovanje. Postupno su Unesko, a kasnije i evropske institucije, uvodili koncepte rekurentnog, tj. povratnog obrazovanja, zatim obrazovanja iz rada i uz rad, proširujući tokom posljednje decenije područja na koja se proteže obrazovanje odraslih. Etabliranje koncepta obrazovanja odraslih bilo je neophodno nešto manje zbog razloga jasnog diferenciranja područja kojim se bavi pedagogija, a znatno više zbog potrebe za fokusiranjem kako politike i finansiranja tako i praktičnih mjera kojima bi se ova oblast podržala. Pojava koncepta doživotnog obrazovanja dovela je do dileme: Da li ono omogućava da se obrazovanje odraslih osloni na jedan filozofski koncept, koji bi naglasio neograničeno trajanje ovog procesa i obuhvatnost svih uzrasnih grupa, ili, s druge strane, prijeti opasnost da se obrazovanje odraslih na kontinuumu doživotnog obrazovanja „utopi” i da se time izgubi teško stečeni politički i društveni fokus? U međuvremenu je pomjeren fokus sa formalnog obrazovanja na dvije dugo zanemarivane oblasti – neformalno i informalno obrazovanje odraslih. Stoga je koncept obrazovanja odraslih promijenjen i, ponajprije nastojanjima Uneska, proširen na obrazovanje i učenje odraslih (*ALE – adult learning and education*). Međutim, sve više se u Evropi, ali i u svijetu, govori o konceptu *lifelong learning* (doživotno učenje, učenje koje traje cijelog života), koji se najčešće dopunjava sa *lifewide learning* (sveživotno učenje – učenje koje se dešava u svim sferama života i rada). Ova dva koncepta se kod nas najbolje sjedinjuju u konceptu *cjeloživotnog učenja*, kojim se obuhvata kako njegova vertikalna, vremenska tako i horizontalna, sveobuhvatna dimenzija. Cjeloživotno učenje se u evropskim dokumentima uzima kao globalni okvir, opšti koncept (neka od ključnih evropskih dokumenata su tako i naslovljena: *Stvaranje realnog evropskog prostora za cjeloživotno obra-*

zovanje iz 2001. godine i *Rezolucija Savjeta o pitanjima cjeloživotnog učenja* iz 2002. godine), pri čemu se obrazovanje odraslih posmatra kao njegova „ključna komponenta”. U najnovijoj deklaraciji Uneska, *Belemskom okviru za akciju*, cjeloživotno obrazovanje se određuje kao filozofija, konceptualni okvir i organizacioni princip sveg obrazovanja.

Strateška i politička dokumenta koja se bave obrazovanjem odraslih u Crnoj Gori potpuno su aktuelna kada je u pitanju njegovo opšte određenje, ali ne naglašavaju dovoljno koncept cjeloživotnog obrazovanja. Nužnost ovog koncepta ne proističe samo iz potrebe da se naučno i filozofski utemelji obrazovanje odraslih, već ima i praktične implikacije: ustanovljava obrazovni kontinuum u kome su sve uzrasne grupe podjednako važne, gdje se (prema ustanovljenim kriterijumima) mora obezbijediti finansiranje i, što je naročito važno, prohodnost na svim nivoima, mogućnost ulaza i izlaza u sistem obrazovanja, ali i jaka kopča formalnog i neformalnog obrazovanja. U *Knjizi promjena*, na primjer, naglašava se permanentnost procesa obrazovanja i funkcija koju *lifelong learning* ima u prilagođavanju na promjene na tržištu rada, ali je neophodno eksplicitnije utemeljivanje i konkretna razrada ovog koncepta.

Koncept cjeloživotnog obrazovanja ima značaj kao vodeći princip u ostvarivanju društva znanja, što je takođe jedna od ideja vodilja evropske politike. Lisabonska strategija npr. izričito definiše da je cilj Evrope da postane „najkompetitivnije i najdinamičnije društvo zasnovano na znanju.” Zastupljenost ovog koncepta u crnogorskim dokumentima postoji (npr. definisan je kao jasna vizija u Strategiji razvoja stručnog obrazovanja 2010–2014, i kao cilj u Opštem zakonu o vaspitanju i obrazovanju), ali pretežno na deklarativnom nivou. Predstoji težak zadatak, koji ni neke zemlje EU još nijesu riješile, da se konkretizuje značenje ove vizije za jednu zemlju, tj. da se utvrdi koje odlike društvo znanja realno može da ima u crnogorskom kontekstu, i u kom periodu, i koji su ključni koraci i mjere da se ta vizija ostvari.

Lisabonska strategija iz 2000. godine određuje kao ključnu pretpostavku efikasan sistem obrazovanja odraslih integrisan u strategiju cjeloživotnog učenja, a *Komunikacija EU o obrazovanju odraslih* dodaje da je neophodno da tradicionalni sistemi obrazovanja postanu otvoreniji i fleksibilniji. Socijalno partnerstvo se takođe definiše kao jedna od glavnih pretpostavki, i ono je kao takvo prepoznato u svim ključnim crnogorskim dokumentima, ali je to samo prvi korak ka operacionalizaciji i koncepta društva znanja, i uloge cjeloživotnog obrazovanja u njemu.

Izuzetno je važan pristup koji prepoznaje i uvažava sva tri osnovna oblika obrazovanja odraslih – formalno, neformalno i informalno učenje. Oni su ključan dio savremene evropske regulative, i gotovo da nema značajnog dokumenta koji makar ne pominje sva tri oblika, ili ih i detaljnije opisuje. U crnogorskim dokumentima zastupljeni su od *Knjige promjena* pa do savremenijih dokumenata. Prepoznavanje domena i postignuća neformalnog i informalnog učenja jeste jedan od najvažnijih koraka ka ostvarivanju koncepcije cjeloživotnog učenja. Nažalost, ovo je i jedna od oblasti u kojima je najteže preći korak od deklarativne podrške do realizacije. Evropska dokumenta, kao ni crnogorska, ne nude mnogo više od opisa i isticanja značaja integralnog pristupa svim ovim oblicima. Ključno pitanje ostaje: Kako naći pravu mjeru i najbolji način podrške neformalnom i informalnom obrazovanju? Konkretni meha-

nizmi uglavnom nijesu razrađeni, sem jednog izuzetka: priznavanja i validacije pret-hodnog učenja (PLA – *prior learning assesment* ili *validation of prior learning*). Ovaj mehanizam je čak prepoznat i u crnogorskom zakonodavstvu, u Zakonu o obrazovanju odraslih, dijelom i kroz osnivanje Ispitnog centra. Iako je ovo rješenje koje se može naći u većini zemalja regiona, može se postaviti pitanje da li se u ovom slučaju ipak ne radi o nekritičkom preuzimanju evropskih preporuka. Naime, veoma je mali broj zemalja u kojima sveobuhvatni PLA sistem zaista funkcioniše, a neki rezultati pokazuju da je neophodan visok stepen razvijenosti, povezanosti i prohodnosti sistema da bi se PLA mogao uspješno primjenjivati. Potrebna je i visokorazvijena i funkcionalna mreža socijalnog partnerstva i veoma dobra saradnja prosvjetnih vlasti i njenih institucija, predstavnika svijeta rada i pojedinih struka i svijeta obrazovnih provajdera, uz visoko izraženu svijest o nužnosti isključivo profesionalnog pristupa PLA. Uvođenje u zakonsku regulativu rješenja kojem sistem možda nije dorastao, može dovesti do ili njegovog „ostajanja na papiru”, tj. odsustva implementacije ili do diskreditovanja same ideje. S druge strane, iskustvo Crne Gore pokazuje da je moguća i djelimična primjena ovog sistema, ali je time: 1. kompletno opterećenje podnijela jedna institucija (Centar za stručno obrazovanje), 2. primjena redukovana na programe stručnog osposobljavanja i obuke. Primjena PLA sistema bi trebalo da ide u korak sa razvojem Nacionalnog okvira kvalifikacija, pa njegovo odsustvo može dezavuisati učinjene napore na PLA. Problem čini složenijim postojanje dvojnog sistema kvalifikacija – po nivou obrazovanja i stručnih kvalifikacija. Ove rizike treba prepoznati i preduzimati mjere za njihovo redukovanje. To svakako ne bi trebalo da uspori napore koji se čine, već samo da ukaže na potrebu stalnog monitoringa reformi i aktivnosti u oblasti obrazovanja odraslih, sa jasnijim kriterijumima i u čvrstoj vezi sa drugim oblastima društvenog i ekonomskog razvoja Crne Gore.

Poređenje ostalih bazičnih koncepata, ali i terminologije, ukazuje na razvojni put obrazovanja odraslih u Crnoj Gori – dok se npr. u Zakonu o obrazovanju odraslih primjereno koristi termin *polaznik*, Strategija stručnog obrazovanja, iako ima pretenzije da obuhvati i stručno obrazovanje odraslih, snažno se fokusira na *učenika*. Slično tome, Opšti zakon govori uglavnom o ustanovama, a ne o organizacijama; i pored toga što se predstavnicima civilnog društva i nevladinim organizacijama dozvoljava da se pod istim uslovima kao ostali bave obrazovanjem odraslih, stiće se utisak da oni nijesu dovoljno prepoznati i podržani kao snažan resurs za dalje reforme obrazovanja odraslih. Zakon o obrazovanju odraslih uglavnom reguliše problematiku tako što „dozvoljava” odraslima razne vrste obrazovnih aktivnosti, a manje unosi elemenata kojima će ih podržati i razvijati, obavezujući aktere i nadležne putem jasno definisanih mehanizama. Izuzetak je Plan obrazovanja odraslih, kod kojeg bi procjena rezultata uvođenja i implementacije bila neophodna za dalji rad.

13. 8. PRINCIPI OBRAZOVANJA ODRASLIH I CJELOŽIVOTNOG UČENJA

Činjenica da se većina ključnih evropskih principa u cjeloživotnom učenju i obrazovanju odraslih jasno prepoznaje i u crnogorskim dokumentima govori o po-

stojanju jasnog konsenzusa o evropskim vrijednostima kod ključnih aktera obrazovanja odraslih. Osim opštih principa na kojima počiva ukupno obrazovanje, u obrazovanju odraslih se naročito naglašavaju: dobrovoljnost, osposobljavanje za rad, povezanost sistema formalnog i neformalnog obrazovanja, uvođenje socijalnog partnerstva u upravljanju, izvođenju i finansiranju obrazovanja (koje je potkrijepljeno i nizom konkretnih iskaza o odgovornostima), fleksibilnost u izboru obrazovnih programa, razvojna strategija i postupnost uređivanja osnova sistema obrazovanja odraslih, izgradnja sistema vrednovanja neformalno stečenih znanja i kvalifikacija (*Knjiga promjena*), a Strategija inkluzivnog obrazovanja je u fokus dovela i princip inkluzivnosti sistema obrazovanja. Evropska regulativa često dodaje principe kvaliteta, dostupnosti, otvorenosti, efikasnosti i efektivnosti učenja, jednakosti i pravičnosti u obrazovanju, koordinacije i partnerstva i sl., koji se, direktno ili indirektno, mogu pročitati i u ključnim crnogorskim dokumentima. Jedna od najdalekosežnijih promjena je svakako orijentisanost na ishode učenja, paradigma obrazovnog mišljenja, ali i prakse, koja je u Crnoj Gori već zaživjela u solidnoj mjeri, naročito u oblasti stručnog obrazovanja odraslih.

Problem koji prepoznaje i Evropska unija je, međutim, dihotomija između političkog diskursa i realnosti, koju naročito ističe *Komunikacija Evropske komisije o obrazovanju odraslih*, a u Uneskovim dokumentima se javlja kao problem *from rhetoric to action* („Preći sa retorike na akciju”). Riječ je, naravno, o glavnom koraku, koji se ne odnosi samo na principe već na sva strateška i politička opredjeljenja, koncepte, vizije... – kako ih pretočiti u realnost i implementirati u andragošku praksu? Ako se makar i u posebnim, dodatnim dokumentima ne konkretizuju mjere i mehanizmi, jasnije ne definišu uloge i obaveze, naročito finansijske, sistem obrazovanja odraslih će ostati u velikoj mjeri nedodirnut onim što na papiru može izgledati kao izvanredno rješenje. Veliku pomoć u ovom procesu može pružiti definisanje indikatora i *benchmarks*, koji se daju u većini ključnih evropskih dokumenata. Naravno, nivo na kome su definisani ne mora biti reper za Crnu Goru, ali njihov izbor, metodologija praćenja, izračunavanja, evaluacije i izvještavanja mogli bi biti od velike koristi i doprinijeti uporedivosti na evropskom nivou, čemu Crna Gora teži.

13. 9. CILJ, ZADACI I PRIORITETI OBRAZOVANJA ODRASLIH

Složena oblast operacionalizacije vizije, misije i strateških opredjeljenja kroz definisanje ciljeva i zadataka treba da uspostavi delikatnu ravnotežu između onog što je zajednička evropska vrijednost i onog što je na nacionalnom nivou relevantno i neophodno.

Glavna karakteristika cilja cjeloživotnog učenja i obrazovanja odraslih u EU je dvostruka: s jedne strane, to je postizanje određenog ekonomskog nivoa, kompetitivnosti, zapošljivosti i zapošljavanja, smanjenje rizika od nove nezaposlenosti i ukupnog gubitka poslova, povećanje mobilnosti i nalaženje mjera za izlazak iz poslednje krize. S druge strane, naglašava se obrazovanje u funkciji: socijalne inkluzije, aktivnog građanstva, ličnog razvoja i sl. Ovakav pristup je izražen ne samo u „klasičnim bukvarima” evropske filozofije obrazovanja kao što su *Komunikacija* i *Akcioni plan*

Evropske komisije za obrazovanje odraslih već i u najnovijoj *Strategiji „EU 2020”*. Iako je ona snažno obilježena ekonomskim problemima i globalnom krizom i posvećuje veliki dio ekonomskim i privrednim koracima za izlazak iz nje, ipak se ovaj dvostruki pristup potpuno ogleda i u ovoj Strategiji: govori se o pametnijoj, održivoj i zelenoj ekonomiji, zatim o održivoj, inkluzivnoj, socijalnoj tržišnoj ekonomiji, sa istom važnošću se tretiraju pitanja obrazovanja za zapošljavanje i za socijalnu inkluziju, govori se o povećanoj važnosti ulaganja u obrazovanje za zapošljavanje i ekonomski razvoj, ali se insistira i na ulaganjima u istraživanja, inovacije, na eliminisanju nejednakosti i siromaštva.

Crnogorska opredjeljenja jasno prate ovaj trend. U svakom dokumentu se mogu naći oba ova elementa, naročito u novijim, poput Strategije razvoja stručnog obrazovanja. Ipak, čini se da nedostaje konkretizacija načina ostvarivanja ove veze u svim područjima i jasnija podjela odgovornosti socijalnih partnera. Vjerovatno je ovaj cilj najuspješnije realizovan u konceptu funkcionalne pismenosti, koji je detaljno razrađen, za koji postoji i program i praktično iskustvo. Ovdje se možda otišlo i korak dalje u odnosu na Evropu, koja priznaje nizak nivo obrazovanja i kvalifikacija svog građanstva, ali se tek odskora ozbiljnije bavi problemima nepismenosti, koja je dugo bila zanemarivana, poricana ili pak pripisivana isključivo stanovništvu emigrantskog porijekla ili statusa (za razliku od Uneska, koji se već dugo bavi konceptima, praksom i mjerenjem pismenosti). Koncept i program funkcionalne pismenosti zaslužuje dalju razradu, ali svakako u Crnoj Gori predstavlja dobar primjer kombinacije sticanja vještina za zapošljavanje, za svakodnevni život i lični razvoj, kao i za nastavak školovanja (što je u duhu cjeloživotnog učenja kao organizacionog principa sistema obrazovanja).

Djelimična „nezaokruženost” ovih ciljeva ogleda se u nedostatku njihove funkcionalne oslonjenosti na šira nacionalna opredjeljenja – prije svega na koncepciju ekonomskog razvoja. Kao i inkluzivno obrazovanje, Obrazovanje za sve, Nacionalni okvir kvalifikacija – i strateški ciljevi obrazovanja odraslih „trpe” usljed nedostatka jasne društvene vizije, koncepta ekonomskog razvoja sa stabilnim prioritetima i jasno definisanim nosiocima privrednih promjena i nedosljednom depolitizacijom svih društvenih sfera. Stoga su i ciljevi definisani u Zakonu o stručnom obrazovanju dosta uopšteno definisani i ne odlikavaju dovoljno složenu i dinamičnu stvarnost Evrope na kraju prve decenije XXI vijeka. Slično se može reći o Zakonu o obrazovanju odraslih – o njegovim visokopostavljenim ciljevima više se saznaje iz pojedinih paragrafa, nego iz veoma redukovano i dosta tradicionalno definisanog spiska ciljeva koje nudi.

U formulacijama zadataka najbolje dolaze do izražaja specifičnosti zemalja i regiona. Ipak, iznenađujući je stepen sličnosti sa zadacima i prioritetima koje definiše Evropska unija – od različitih oblika stručnog usavršavanja i obuka, preko učenja odraslih za građanski aktivizam, do obrazovanja i obuka pojedinih ciljnih grupa. Činjenica da se među tim grupama rijetko navode migranti i izbjeglice (što je naprotiv slučaj u Evropi) objašnjena je već drugačijom socijalnom strukturom i dinamikom mobilnosti u odnosu na Evropu, ali je čudno što se, uprkos opštim strateškim opredjeljenjima, više zadataka ne bavi starijim stanovništvom, koje se npr.

u *Komunikaciji i Akcionom planu Evropske komisije* definiše kao prioritetna cilj-
na grupa (a priprema za aktivno staranje kao jedan od glavnih zadataka). S obzi-
rom na demografsku strukturu stanovništva Crne Gore, moglo bi se očekivati de-
taljnije bavljenje obrazovnim potrebama ove kategorije, kao i kategorije stanovniš-
tva u trećem životnom dobu. Dalje se i rodna ravnopravnost pominje kao jedan od
bazičnih principa, ali nema jasnog isticanja žena kao jedne od prioritetnih ciljnih
grupa, niti konkretnih mjera za puno ostvarivanje rodne ravnopravnosti u obrazo-
vanju odraslih. Evropska dokumenta insistiraju na još nekim ciljnim grupama i na
nužnosti kreiranja programa prilagođenih njihovim specifičnostima i potrebama:
mladi odrasli bez dovoljnog nivoa kvalifikacije, lica sa invaliditetom, zatvorenici itd.
Nijedna od ovih grupa nije nova za obrazovanje odraslih u Crnoj Gori, ali im nije
poklonjena dovoljna pažnja u definisanju prioritetnih zadataka i u razrađivanju pro-
grama za pojedine ciljne grupe.

Razvoj politike obrazovanja odraslih u Evropi donio je prelaz sa koncepta vješti-
na (koji je već sam po sebi bio revolucionaran, praveći odmak od klasičnog koncep-
ta manuelnih vještina na širi i sveobuhvatniji set bazičnih znanja i vještina zasnova-
nih na njima) na koncept bazičnih vještina, uz to životnih vještina, da bi danas on
bio formulisan kao koncept ključnih kompetencija. Zadaci i prioriteti koji se odnose
na pojedina područja obrazovanja najčešće se u Evropi definišu preko setova ključ-
nih kompetencija. Ovaj pristup bi mogao da pomogne da se izbjegnu nabranja po-
jedinih područja kakva, na primjer, poznaje crnogorski Zakon o obrazovanju odr-
aslih, što limitira uključivanje novih područja (sem pod izrazom „i drugi“...), već da
se konceptualno drugačije postavi ova podjela, kao i ishodi učenja koji se na njoj za-
snivaju. Mada rješenje sa setovima kompetencija ne može pretendovati na opštu pri-
mjerenljivost, ono ovdje omogućava funkcionalnu vezu između različitih nivoa obra-
zovanja, kao i između formalnog, neformalnog i informalnog učenja i obrazovanja.

13. 10. POJEDINI ASPEKTI I PODRUČJA OBRAZOVANJA ODRASLIH

Postoji još nekoliko zadataka i oblasti koji se u evropskim okvirima prepozna-
ju kao prioritetni, a postoji potreba za njihovim produbljivanjem u crnogorskoj an-
dragoškoj praksi i nauci. Jedan od njih je profesionalizacija područja obrazovanja
odraslih i priprema kadra. Čak i *Belemski okvir za akciju* na globalnom nivou defi-
niše jasno potrebu za stručnom pripremom kadra, razvijanjem partnerstva u ovom
procesu, za usavršavanjem, boljim uslovima rada itd. Iako je u Crnoj Gori ova potre-
ba davno prepoznata, dalji koraci su izostali. Andragoška obuka je ušla kao obaveza
u zakonsku regulativu, načinjen je i program andragoškog osposobljavanja, ali ni-
jesu jasno definisani nosioci ovog usavršavanja i nije dovoljno urađeno na unošenju
ovog obrazovanja u sistem. Naročito je šteta što se Univerzitet ne pojavljuje kao zna-
čajan akter ovih aktivnosti. Iskustvo zemalja iz regiona pokazuje pak da je to jedan
od glavnih uslova daljeg razvoja sistema obrazovanja odraslih, naročito kada se iz
početnih faza inicijativnih akcija, djelimičnog angažmana i palijativnih rješenja želi
preći u fazu visokog profesionalizma, trajnih mjera i osiguranja kvaliteta.

Osiguranje kvaliteta obrazovanja odraslih jedan je od kamena temeljaca većine evropskih preporuka. On se odnosi ne samo na kadar već i na programe, organizaciju nastave i učenja, nastavne materijale, monitoring i praćenje. Svako od ovih područja u značajnim dokumentima Crne Gore našlo je svoje mjesto, a učinjen je i niz praktičnih koraka. Naročito je vidljiva briga o kvalitetu koja se izražava kroz kriterijume za licenciranje provajdera i za odobravanje programa. No, izvjesna stagnacija kao da je usporila ovaj proces, pa se čini nužnim intenziviranje napora na polju podizanja kvaliteta, i to održivog, a naročito postoji potreba za razrađenijim i sistematičnijim praćenjem i procjenom postignutih napora. Jedna od glavnih preporuka *Akcionog plana Evropske Komisije* i navodi potrebu analize sprovedenih reformi, kako bi se dobile pouzdane i relevantne smjernice za dalje reformske korake.

Kada su u pitanju pojedina područja obrazovanja odraslih, vjerovatno je najviše urađeno u stručnom obrazovanju. Ipak, najnovija Strategija i dalje pokazuje svoju jaku usmjerenost na učenike i na, prije svega, klasične školske oblike stručnog obrazovanja. Iako je dosta pažnje posvećeno socijalnom partnerstvu i povezivanju stručnog obrazovanja i tržišta rada, a teme kojima se Strategija bavi potpuno su aktuelne, goruće teme i u Evropi (nacionalni okvir kvalifikacija, standardi zanimanja, priznavanje neformalnog i informalnog učenja, socijalna inkluzija, kvalitet...), ostaje otvoreno pitanje kako će se preći korak do realizacije ovih visokopostavljenih ciljeva u praksi. Postojanje Crnogorskog okvira kvalifikacija neophodan je preduslov za dalje reforme, i njegovo kreiranje se jasno planira Strategijom, ali i drugim aktima, ali još uvijek postoje krupne prepreke za njegovu razradu i usvajanje. Sem toga, Udruženje licenciranih provajdera, koliko god da pokazuje brigu o kvalitetu ponude, ilustruje slabu kariku u planiranom nizu koraka za nastavak reformi u oblasti stručnog obrazovanja. Uključenost srednjih stručnih škola jeste neophodna, ali:

- one ne mogu same riješiti probleme naraslih zahtjeva ekonomije koja se mijenja;
- ukoliko se one kvalitativno ne transformišu u moderne centre za obrazovanje i obuku (i) odraslih, zadržaće se tendencija „školarizacije” stručnog obrazovanja odraslih;
- one ne mogu obezbijediti trenutno nedostajuće nivoe i oblike stručnog obrazovanja – kontinuirano profesionalno usavršavanje, prekvalifikacije na višim nivoima obrazovanja, osvježavanje znanja.

Između srednjih stručnih škola i univerziteta kao mjesta koje daje mogućnost cjeloživotnog obrazovanja i učenja postoji cio spektar potreba na koje crnogorsko stručno obrazovanje mora da odgovori. U ovom kontekstu važna je preporuka *Strategije „EU 2020”* – važno je maksimalno korišćenje postojećih resursa. U tom smislu Crna Gora nije iscrpla svoje mogućnosti, ali je pitanje da li se postojeći resursi koriste na pravi način. Strateška opredjeljenja treba da daju odgovor na pitanje kao što je: Da li je prioritet Crne Gore brojčano i teritorijalno širenje mreže ustanova višeg i visokog obrazovanja, ili npr. ustanova kontinuiranog stručnog obrazovanja? Da li se na pravi način koriste mogućnosti međunarodne saradnje i investiraju donatorska ulaganja (primjer je IPA projekat za nacionalni okvir kvalifikacija, koji se, kao i u većini zemalja regiona, bavi najviše visokoškolskim obrazovanjem, što stva-

ra potencijalnu opasnost da se ne stvori kopča sa nižim nivoima obrazovanja i obuka, koja bi svoje uporište našla u NOK-u).

Jedno od područja koje je odavno našlo mjesto u crnogorskim strateškim opredjeljenjima, a u potpunosti je u skladu sa evropskim i svjetskim smjericama je svakako ekologija i održivi razvoj. No, primijetno je odsustvo daljeg bavljenja ovom temom i nedostaje konkretizacija obrazovanja za održivi razvoj. Nedostaje čvršća veza sa *Nacionalnom strategijom održivog razvoja Crne Gore* (Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, 2006) i *Akcionim planom integracije održivog razvoja u obrazovni sistem za period 2007–2009. godine* (Ministarstvo prosvjete i nauke, 2007). Kao da su u ovoj oblasti postavljeni najviši ciljevi, a da je implementacija najskromnija.

13. 11. REZIMIRANJE OSNOVNIH REZULTATA KOMPARACIJE

Rezultati analize se mogu ukratko prikazati kroz glavna dostignuća i glavne probleme.

Kao vrlo pozitivno može se ocijeniti sljedeće:

– Crnogorska strateška i politička opredjeljenja su veoma aktuelna i u skladu sa savremenim tendencijama.

– Postoji veliko poklapanje ciljeva i principa cjeloživotnog učenja i obrazovanja odraslih u crnogorskim ključnim dokumentima sa onima koje definiše evropska regulativa.

– U Crnoj Gori je usvojena savremena koncepcija obrazovanja odraslih – filozofija cjeloživotnog učenja, kao i integralan pristup, u trojakom smislu: 1. postoji svijest o potrebi uključivanja svih uzrasnih grupa, oba pola, raznih slojeva društva; 2. nema vještačkog razdvajanja na opšte/kulturno i stručno obrazovanje; 3. važnost se pridaje formalnom, neformalnom i informalnom obrazovanju i učenju.

– Primjetno je da postoje oblasti u kojima Crna Gora bilježi izrazito dobre rezultate čak i u kontekstu zemalja Evropske unije (npr. koncipiranje funkcionalnog osnovnog obrazovanja odraslih).

– Postoji drugačiji pristup zakonskoj regulativi (Zakon o obrazovanju odraslih nema funkciju regulisanja razvijene prakse, kao što je to slučaj u razvijenim evropskim zemljama, već upravo funkciju podrške razvoju prakse i njeno „vučenje” naprijed). Primjetan je i drugačiji fokus na pojedine probleme, ali kao izraz poznavanja i priznavanja specifičnosti problematike obrazovanja u zemljama u razvoju.

Što se problema tiče, najuopštenije bi se moglo reći i da je primjetna neka vrsta paradoksa između izrazite evropske orijentacije Crne Gore u svim, pa i u ovoj oblasti, ali, sa druge strane, izvjesna izolovanost od savremenih evropskih tendencija i vrsta oglašivanja o imperative savremenog razvoja.

Glavni problemi i odstupanja se mogu grupisati u nekoliko osnovnih kategorija:

1. Problemi koji su odraz objektivnih teškoća u kojima se Crna Gora kao društvo u tranziciji nalazi:

- ekonomska situacija;
- kompleksno nasljeđe;

- složenost problematike obrazovanja odraslih;
 - lokalne i regionalne specifičnosti i posebnosti koje zahtijevaju drugačiji pristup.
2. Slabosti strateško-političkog pristupa kao odraz:
- nedovoljno razvijene prakse, koja teško „prati” postavljene ciljeve;
 - problema u sistemu obrazovanja djece i omladine, koji se reflektuju i na oblast obrazovanja odraslih.
3. Problemi vezani za sâmo obrazovanje odraslih:
- neravnomjerna dinamika razvoja i rada na reformi obrazovanja odraslih (faze intenzivnog rada i faze izvjesnog zanemarivanja);
 - nedostaci u implementaciji („Od retorike ka akciji”);
 - manjak političke podrške obrazovanju odraslih;
 - deklarativnost postavljenih ciljeva;
 - previsoko/ preambiciozno postavljeni ciljevi;
 - nedostatak podrške iz drugih „sfera” (ekonomije, socijalnog rada itd.), bez kojih obrazovanje odraslih ne može samo ostvariti postavljene ciljeve i zadatke.

13. 12. PREPORUKE

Preporuke za dalje uključenje Crne Gore u evropski prostor cjeloživotnog učenja i evropskog obrazovanja odraslih i za ostvarenje koncepta Crne Gore kao društva znanja zasnivaju se na:

- sačinjenoj komparativnoj analizi strateških i političkih opredjeljenja obrazovanja odraslih u Crnoj Gori i u EU, naročito na preporukama koje se nude u evropskim dokumentima, a procijenjene su kao relevantne za Crnu Goru;
- postojećem (grubom) snimku stanja prakse obrazovanja odraslih;
- procjeni stepena implementacije preporuka ekspertskih grupa.

U oblasti politike obrazovanja Lisabonska strategija iz 2000. nudi korisno grupisanje preporuka u tri domena, koji imaju svoju primjenljivost u Crnoj Gori, pa bi mogli biti uzeti u obzir: prijedlozi praktične politike radi zadovoljenja potreba i zahtjeva društva i ekonomije; struktura rukovođenja (koji uključuju kvalitet, efikasnost i pouzdanost sistema učenja odraslih); sistem isporuke koji uključuje aktivnosti učenja, podršku učenju i prepoznavanje ishoda učenja koji ciljaju na motivaciju i potrebe onih koji uče radi zadovoljenja potreba i zahtjeva društva i ekonomije. Slijedeći ovu osnovnu ideju, lista preporuka je dopunjena domenima i aspektima koji imaju relevantnost za Crnu Goru.

1. Struktura upravljanja obrazovanjem odraslih.

- Povećati političku i funkcionalnu podršku obrazovanju odraslih, naročito od strane nadležnih ministarstava.

- Jasnije definisati nadležnosti za oblast cjeloživotnog učenja.

- Strukturno i funkcionalno pojačati odgovornost Ministarstva prosvjete i nauke.

S obzirom na to da evropska dokumenta ni po svom karakteru, ni po cilju, nemaju identičnu ulogu kao slična dokumenta na nacionalnom nivou, ima pitanja koja ona uopšte ne regulišu. Takvo pitanje je nadležnost za obrazovanje odraslih. Iako u Crnoj Gori postoji niz institucija koje se bave obrazovanjem odraslih, i prihvaćen

je koncept socijalnog partnerstva, još uvijek nedostaje jedna ključna karika – odgovarajuća jedinica (odjeljenje, sektor, referat) u strukturi Ministarstva prosvjete i nauke, koja bi se bavila spektrom pitanja iz oblasti cjeloživotnog učenja. Dodjeljivanje glavne nadležnosti Ministarstvu prosvjete i nauke jeste i jedno od najčešćih rješenja u Evropi, i jedna od preporuka. *Akcionni plan Evropske komisije* npr. ističe da je neophodan javni autoritet koji će garantovati ostvarivanje postavljenih ciljeva, pa se u tom smislu ovo postavlja kao jedan od zadataka za Crnu Goru, dosta davno preporučeno od više ekspertskih grupa, ali još uvijek neostvaren. Doduše, na globalnom nivou ne postoji saglasnost oko važne uloge države, prije svega zbog drugačijih rješenja u Sjevernoj Americi, ali se Evropa unisono slaže oko toga, prihvatajući pri tom različiti stepen uključenosti i nadležnosti Ministarstva prosvjete.

– Pojačati uloge Savjeta za obrazovanje odraslih i Savjeta za stručno obrazovanje.

S obzirom na nedostatak jasne uloge Ministarstva prosvjete i nauke kao tijela koje bi definisalo i usmjeravalo strateški razvoj obrazovanja odraslih, ova funkcija bi se mogla dati Savjetu za obrazovanje odraslih i Savjetu za stručno obrazovanje, čiji trenutni opis zadataka govori više o stručnoj i formalnoj, nego o strateškoj ulozi, iako kapaciteti ova dva Savjeta omogućavaju i više od toga.

– Podrška Centru za stručno obrazovanje i njegovom Odjeljenju za obrazovanje odraslih.

S obzirom na izuzetan značaj koji Centar za stručno obrazovanje ima za oblast obrazovanja odraslih (kao ključni akter u sistemu, kao organizacija sa projektnim iskustvima i kao mjesto susretanja socijalnih partnera), neophodna je značajnija podrška andragoškoj djelatnosti CSO. U zavisnosti od toga da li se Crna Gora opredijeli za koherentno ili diversifikovano upravljanje obrazovanjem odraslih, odgovarajuća jedinica se može izdvojiti iz Centra (što je u skladu sa nekim preporukama Evropske unije za zemlje zapadnog Balkana), ali se svrsishodnijim čini njeno kadrovsko jačanje i značajnija finansijska podrška.

2. Politika obrazovanja odraslih i cjeloživotnog učenja.

– Kontinuirano koristiti evropska iskustva i razmatrati nove koncepte i preporuke EU.

Neophodno je dalje „oslušivanje” savremenih evropskih tendencija i preispitivanje/unaprjeđivanje postojećeg okvira (npr. dalji rad na usvajanju koncepcije cjeloživotnog učenja i njeno ugrađivanje u strateška dokumenta).

Naročito stručno obrazovanje odraslih mora da uzme u obzir savremene tendencije i da jače reflektira dinamiku ekonomskog razvoja. Neophodno je ne samo uspostavljanje funkcionalnijih veza sa privredom (na čemu se već radi) već, možda i još više, sa analizama, istraživanjima i procjenama iz svijeta ekonomije. Za Crnu Goru je izuzetno važno da ima dinamičan i fleksibilan sistem stručnog obrazovanja, jer sebi ne smije dozvoliti zatvaranje u uske okvire jednostranih ekonomija, usku profilizaciju ili fokusiranje na određeni tip institucija, vrste obuka, tipove programa. Dinamičnost, fleksibilnost i pluralizam kao principi moraju naći mjesto u stručnom obrazovanju odraslih možda još više nego u drugim područjima. Od koristi u tom procesu može biti *European Economy Recovery Plan*.

Veoma je značajan nov, u *Strategiji „EU 2020”* novoskovan koncept *flexicurity*, po kome je neophodno uspješno i relativno bezbolno prelaženje iz posla na obuku, a zatim ponovo na posao, i to tako da tržište rada bude dovoljno fleksibilno da to omogući, a s druge strane – cjeloživotno učenje i odgovarajuća socijalna zaštita treba da omogućе sigurnost pojedincu u tim procesima. Crna Gora, sa relativno preglednim tržištem rada, ima mogućnosti da stvori uslove za implementaciju ovog koncepta – najprije u nekom užem sektoru, ili za neku ciljnu grupu, a kasnije kao jedan od glavnih principa. *Strategija „EU 2020”* može biti od naročite koristi u području stručnog obrazovanja i njegove veze sa svijetom rada i ekonomijom, jer daje značajne sugestije za planiranje ekonomskog razvoja, zasnovane na detaljnim analizama šireg evropskog konteksta.

Može se ispitati mogućnost značajnijeg uključivanja koncepta ključnih kompetencija u crnogorsku andragošku teoriju i praksu, naročito osam ključnih kompetencija definisanih od strane Evropske komisije. Preispitati da li su u strategijama, planovima i programima dovoljno zastupljene kompetencije poput učenja stranog jezika, digitalne pismenosti, interpersonalne i građanske kompetencije, učenje da se uči, kulturna ekspresija, te da li se na pravi način i primjereno crnogorskim potrebama radi na preduzetničkim kompetencijama.

– Potreba kontinuiranog, ali i kritičkog učenja od drugih zemalja.

Reforma obrazovanja odraslih je proces, kao i reforme u drugim oblastima. Zato je kontinuitet neophodan, sa stalnim osvrtom na ono što je u sličnim zemljama urađeno i analizom primjenljivosti na crnogorske uslove. Nekritičko preuzimanje nekompatibilnih rješenja može dovesti do značajnog gubitka vremena i resursa.

– Poboljšati uslove za dalje unapređenje i implementaciju Zakona i Strategije.

Ova preporuka ima dva glavna aspekta, tj. dva moguća, komplementarna načina realizacije. Prvi je jačanje veza sa drugim državnim akterima i strategijama, a drugi je preciznije definisanje mehanizama (rada, saradnje, implementacije...).

– Vršiti kontinuiranu analizu efekata reformi.

Ovo je jedna od ključnih aktivnosti koju preporučuje Evropska unija svojim zemljama članicama, a naročito veliki značaj ima za Crnu Goru. Izvršiti detaljnu analizu rezultata do sada sprovedenih reformi u oblasti obrazovanja odraslih, da bi se dobila: 1. najbolja rješenja koja se mogu ugraditi u sistem i dalje podržavati, 2. korišćeni načinjeni propusti.

U sklopu analize efekata dosadašnjih reformi treba obratiti pažnju i na svrsishodnosti stranih ulaganja, sa mogućnošću njihovog konkretnijeg usmjeravanja, fokusiranja i uklapanja u strateške planove Crne Gore, izbjegavajući nekritičko primanje pomoći ili podrške koja nije utemeljena u realno procijenjenim potrebama Crne Gore u ovoj oblasti.

– Oslanjati se na postignute rezultate i stečena iskustva.

Crna Gora ne može sebi dozvoliti „luksuz” zanemarivanja prethodnih iskustava, naročito u područjima u kojima je već dosta toga urađeno. Ono što je neophodno, to je nalaženje načina za najbolje reflektovanje tih iskustava i njihovo korišćenje u kreiranju politike i osiguranju implementacije.

Aktivnosti i iskustva pojedinih organizacija, naročito iz nevladinog sektora, koje se bave ciljnim grupama nedovoljno istaknutim u strateškim dokumentima obra-

zovanja odraslih u Crnoj Gori, treba valorizovati, diseminirati i koristiti u kreiranju političkih mjera i reformskih koraka, naročito u cilju stvaranja fleksibilnijeg, otvorenijeg i na polaznika orijentisanog sistema obrazovanja.

Naročito bi bilo korisno istražiti mogućnosti da se rezultati i iskustva realizacije Programa funkcionalne pismenosti integrišu u obrazovni *mainstream* i iskoriste za reformu cjelokupnog osnovnog obrazovanja odraslih, ali i za podizanje nivoa pismenosti – naročito marginalnih grupa.

– Veća finansijska podrška je nužan preduslov sprovođenja svih ovih mjera, ali ne samo kvantitativno – nužno je profilisano finansiranje, kao i značajnije učešće socijalnih partnera u finansiranju obrazovanja odraslih.

– Sistematsko prikupljanje podataka je neophodan preduslov sprovođenja svih mjera.

Prikupljanju podataka se mora posvetiti znatno veća pažnja – od onih koji se tiču direktno obrazovanja, pa do onih koji su relevantni za obrazovanje. Potrebno je: generalno proširenje vrste i broja podataka koji se skupljaju (Crna Gora može sebi da dozvoli da ne čeka rijetke zvanične popise stanovništva i da prikupljanju i procjeni relevantnih podataka pristupi sa većom dinamikom, naročito ako postoji mogućnost korišćenja Eurostat metodologije); diferenciranija analiza pismenosti po preporukama Belemskog okvira za akciju – na kontinuiranoj skali, a ne u kategorijama „pismen”, „nepismen”, (moguća saradnja sa OECD-om na studiji PIAAC, tzv. PISA za odrasle); veća upotreba rezultata naučnih istraživanja; kod procjena o tendencijama razvoja mora se uzeti cio region u obzir; neophodno je značajnije međusobno „ukrštanje” podataka o siromaštvu, nepismenosti, ekonomskim trendovima i stručnom obrazovanju; bolje korišćenje izvještaja evropskih tijela i komisija o napredovanju Crne Gore u pojedinim oblastima, što može biti osnov za pojedine strateške odluke i mjere u pogledu obrazovanja; potrebno je imati detaljnije podatke o ženama, starima, *drop-outu*; naročito je važno analizirati posljedice globalne krize i pojedinih njenih aspekata na obrazovanje u Crnoj Gori.

– Sistematsko praćenje, razvoj indikatora i definisanje *benchmarks* (mjera/ indikatora/ciljeva).

Potrebno je razviti sistem indikatora i *benchmarks* za Crnu Goru za ukupnu oblast obrazovanja odraslih i pojedine njegove segmente (npr.: participacija u obrazovanju odraslih, budžetska izdvajanja, izdvajanja poslodavaca...), koristeći indikatore i *benchmarks* koji su definisani u zemljama regiona, ali i s obzirom na one koje je postavila Evropska unija (definisane najprije za 2010, a potom i za 2020). Posebno analizirati *benchmark* postavljen za participaciju u obrazovanju odraslih, gdje se kaže da je neophodno dostići 12,5% (sa mogućnošću da od strane EU ova mjera bude podignuta na 15%) i vidjeti koliko je relevantan za Crnu Goru.

Korisno je konsultovati Uneskova rješenja za praćenje, mjerenje i procjenu (ne) pismenosti, naročito u duhu *Belemskog okvira za akciju*.

3. Implementacije politike cjeloživotnog učenja i sistem „isporuke” obrazovanja odraslih.

– Efikasna primjena koncepta cjeloživotnog učenja.

Nužna je primjena koncepta cjeloživotnog učenja i razrada njegovih implikacija na andragošku praksu, kao i jasnije određivanje koncepta društva znanja i operacionalizacija mehanizama kojima se cjeloživotno učenje stavlja u funkciju njegovog ostvarivanja. Korak od politike ka implementaciji se pak pokazuje kao „najslabija karika” u lancu reformi u Crnoj Gori. Najčešće dobro pripremljena i osmišljena dokumenta, strateški pravci i opredjeljenja – gube snagu kada dođe do implementacije.

Da bi, dakle, koncept cjeloživotnog učenja zaživio u praksi, a Crna Gora ostvarila preduslove za društvo znanja, neophodan je niz mjera – već pomenuta politička podrška, značajnije finansiranje itd., ali prije svega podizanje mjesta obrazovanja i učenja odraslih u sistemu vrijednosti. Neki od osnovnih pravaca djelovanja su:

- Široka akcija popularizacije obrazovanja odraslih, kao što su npr. Festivali obrazovanja odraslih i značajnije uključanje medija u promovisanje pozitivnih vrijednosti, uz kontinuirano i profesionalno izvještavanje o događajima, institucijama, akterima i polaznicima u oblasti obrazovanja odraslih.

- „Podizanje” upotrebne vrijednosti znanja i obrazovanja – što mora biti glavni politički diskurs, ali i kontinuirani posao svih socijalnih partnera. Naime, tek kada znanje i obrazovanje zaista budu jedan od glavnih uslova i puteva ličnog i socijalnog napretka, uspjeha, napredovanja i promocije, ostale mjere će moći da daju rezultate.

- Proširenje ponude (nosilaca i programa) obrazovanja odraslih. Riječ je zapravo o podršci daljoj izgradnji sistema obrazovanja odraslih, povećanjem broja kvalitetnih provajdera i njihovih programa, koji mogu da zadovolje potrebe individua i društva.

- Povećana briga o kvalitetu.

Iako se u ranim fazama reformi mogu očekivati improvizacije i manja briga o standardima, u odmakloj fazi reformi težište se pomjera na brigu o kvalitetu. Neki koraci su već učinjeni, ali je potreban značajan pomak naročito u procesu:

- Donošenja NOK-a (nacionalnog okvira kvalifikacija).

- Procesu akreditacija programa i licenciranja ustanova.

PLA – *prior learning assesment* ili validacija prethodnog učenja – poseban je slučaj. Ovaj ambiciozan pristup koji podrazumijeva visoke, teško dostižne preduslove, može da nađe djelimičnu primjenu i u zemljama van EU. Za njenu realizaciju u Crnoj Gori u oblasti van klasičnih školskih programa preporučuje se metoda pilotiranja, i to u izabranim područjima za koja postoje relevantna iskustva (npr. programi iz nevladinog sektora) i u kojima postoji funkcionišuće socijalno partnerstvo. Dobijena iskustva se mogu analizirati i u skladu sa daljim mogućnostima diseminirati i eventualno primjenjivati u novim oblastima.

Kvalitet se odnosi kako na sve faze obrazovnog ciklusa (planiranje i programiranje, organizacija i realizacija, praćenje i evaluacija), tako i na sve elemente: institucije, programe i kadar.

- Neophodnost profesionalizacije kadra.

Jedan od osnovnih preduslova uspješnog nastavka reformi i približavanja evropskom modelu profesionalizma je upravo profesionalizacija kadra koji radi u ovoj oblasti. Dva su glavna principa koja pri tome treba uzeti u obzir: korišćenje postojećih kapaciteta i oslanjanje na stečena iskustva.

Postojeća iskustva u obuci kadra za rad sa odraslima u Crnoj Gori, koja su brojna, ali nedovoljno sistematizovana, treba reflektovati, unaprijediti i koristiti za formulisanje prijedloga za pripremu: 1. profesionalnog kadra (u saradnji sa univerzitetima, u trajanju koje je realno sa stanovišta kapaciteta Crne Gore), 2. *part-time* kadra u obrazovanju odraslih. Treba raditi na osavremenjivanju, dopunjavanju i usavršavanju postojećeg Programa usavršavanja andragošskog kadra i na razvoju nosilaca, organizatora i izvođača ovog usavršavanja. Svakako uzeti u obzir ovu profesiju kod kreiranja NOK-a (nacionalnog okvira kvalifikacija).

– Potreba za istraživanjima.

Neophodna je veća podrška istraživanjima u oblasti cjeloživotnog učenja i obrazovanja odraslih – kako onih koja bi imala analitički karakter i bavila se, makar dijelom, analizama reformi i crnogorskom andragoškom stvarnošću tako i primijenjenim istraživanjima koja bi 1. ukazivala na socijalne i individualne benefite obrazovanja, 2. nudila praktična rješenja za neka od reformskih pitanja i problema. Zahtjev za većom ulogom istraživanja kako u formulisanju politike tako i za unapređenje prakse, jasno je iskazan u skoro svim relevantnim evropskim dokumentima.

– Unapređenje prakse obrazovanja odraslih podrazumijeva i rad na nizu pojedinačnih aspekata, za koje se mogu naći smjernice u evropskim dokumentima. Neke od njih mogu biti:

– intenzivnije bavljenje polaznicima i „krajnjim korisnicima”, problemima njihovih motivacije i uklanjanjem barijera za učenje i participaciju;

– intenzivnije bavljenje ciljnim grupama kojima nije poklonjena dovoljna pažnja, kao što su: stari (III i IV životno doba), žene itd.;

– bavljenje područjima koja su zanemarivana u programima obrazovanja odraslih, npr. ekološko obrazovanje, razvoj građanske svijesti i kritičkog mišljenja, razvijanje radne etike i profesionalnosti kao koncepta i vrijednosti (što bi mogao biti i sastavni dio programa stručnog obrazovanja, ali i jedan od aspekata opšteg i građanskog obrazovanja).

LITERATURA

- [1] *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European economic and Social committee and the Committee of the regions, Action Plan on Adult learning: It is always a good time to learn*, Commission of the European Communities, 27. 9. 2007 (Brussels), COM (2007) 558 final, http://ec.europa.eu/education/policies/adult/com558_en.pdf, pristupljeno: septembar 2009.
- [2] *Akcioni plan EU za učenje odraslih, Uvek je dobro vreme za učenje*, Andragoške studije, br. 1/2008, 151–167.
- [3] *Akcioni plan obrazovanja odraslih po opštinama za 2008. godinu*, Vlada Republike CG (Podgorica), <http://www.gov.me/files/1201690349.pdf>, pristupljeno: septembar 2009.
- [4] Centar za saradnju sa zemljama van OECD-a, Direktoriat za obrazovanje, zapošljavanje, rad i socijalne poslove. Obrazovni komitet: *Tematski prikaz nacionalne politike za obrazovanje u Crnoj Gori*, Pakt Stabilnosti za Jugoistočnu Evropu, Sto 1, Task Force za obrazovanje, http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/thematic-review-mon-yug-srb-t05.pdf, pristupljeno: novembar 2009.

- [5] *Commission of the European Communities (Provisional), Commission Working Document, Consultation on the Future „EU 2020” Strategy* (Brussels), COM (2009) 647/3, <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/eu2020.pdf>, pristupljeno: februar 2010.
- [6] *Communication from the Commission: EUROPE 2020 – A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, European Commission, Brussels, 3. 3. 2010, COM (2010) 2020, http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/complet_en.pdf, pristupljeno: mart 2010.
- [7] *Communication from the Commission Adult learning: It is never too late to learn*, Commission of the European Communities 23. 10. 2006 (Brussels), COM (2006) 614 final, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0614:FIN:EN:PDF>, pristupljeno: septembar 2009.
- [8] *Harnessing the power and potential of adult learning and education for a viable future – Belém Framework for Action*, CONFINTEA VI, 4 December (Belém), 2009, http://www.unesco.org/uil/en/UILPDF/nesico/confinteaclose/BelemFramework_Final.pdf, pristupljeno: februar 2010.
- [9] *Deklaracija evropskih ministara za stručno obrazovanje i usavršavanje, i Evropske komisije – Kopenhagenska deklaracija*, novembar 2002, http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/copenhagen-declaration-oth-srb-t02.pdf, pristupljeno: novembar 2009.
- [10] Garic, Lj., Jelic, G.: *National Report on the Development and State of the Art of Adult Learning and Education*, Montenegro (Confintea VI), dvj international SEE Regional Office (Sofia/Sarajevo), 2009, 30 p.
- [11] Geiselman, C., Theessen, J.: *A Second Chance, Integration through Adult Literacy and Vocational Training*, in: *Gartenschlaeger, U. (ed.), Training for a Better Life. Projects on Vocational Education and Training in Transformation Countries*, dvj international, (Bonn), 98–112 p, 2009, 132 p.
- [12] Heather, Illif: *Education in Montenegro Needs Assesment*, in: *Country report Montenegro*, ERISSE. Institute for Educational Policy, the Open Society, Budapest, http://sensi.biz/images/stories/sensi_literature_list/education_needs_assessment_in_mne.pdf, pristupljeno: mart 2010.
- [13] *Human Development Index*, <http://hdr.undp.org/en/countries/regions> 2008/, pristupljeno: jul 2009.
- [14] *Informacija o Izvještaju Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2007. godinu*, Crna Gora/ Sekretarijat za evropske integracije, <http://www.gov.me/biblioteka/1196423931.doc>, pristupljeno: mart 2010.
- [15] Keogh, H.: *The state and development of adult learning and education in Europe, North America and Israel*, Regional synthesis report, Confintea VI, Unesco, Institute for Lifelong Learning, 2009 (Hamburg), 74 p, http://www.unesco.org/fileadmin/multimedia/institutes/uil/confintea/pdf/GRALE/confinteavi_grale_paneurope_synthesis_en.pdf, pristupljeno: jul 2009.
- [16] *Knjiga promjena obrazovnog sistema Republike Crne Gore*, Ministarstvo prosvjete i nauke, 2001 (Podgorica), 75. str.
- [17] *Komunikacija EU komisije – obrazovanje odraslih: Nikada nije kasno za učenje*, Andragoške studije, br. 2/2007, 207–225.
- [18] *Presidency conclusions – Lisbon European Council*, 23 and 24 March 2000, <http://www.unic.pt/images/stories/publicacoes200801/PRESIDENCY%20CONCLUSIONS.pdf>, pristupljeno: novembar 2009.
- [19] *Metodologija za pripremanje i izvođenje Programa obuke za odrasle*, VET Project in Montenegro, An EU-funded project managed by the European Agency for

- Reconstruction, 2003 (Podgorica), <http://www.gov.me/files/1087455958.pdf>, pristupljeno: mart 2010.
- [20] Miteva, A., Popovic, K., Medic, S.: *South East Europe – Regional Report on the Development and State of the Art of Adult Learning and Education*, Confintea VI, 2009 (Belgrade/Sofia), dvv international SEE Regional Office, Adult Education Society, 60 p.
- [21] *Montenegro 2006, Progress Report (Commission staff working document)*, Commission of the European Communities, 2006 (Brussels), (COM (2006) 649 final),
- [22] http://sensi.biz/images/stories/sensi_literature_list/montenegro_eu_progress_report_ipa_2006.pdf, pristupljeno: mart 2010.
- [23] *Nacionalni okvir kvalifikacija i obezbjeđivanje kvaliteta u visokom obrazovanju*, (IPA 2007 projekat), Evropska komisija/WYG International, <http://www.gov.me/minprosv/vijesti.php?akcija=rubrika&rubrika=418>, pristupljeno: mart 2010.
- [24] *Odluka o obrazovanju Nacionalnog foruma „Obrazovanje za sve”*, „Sl. list RCG”, br. 15/94 i 4/97.
- [25] *Odluka o osnivanju Ispitnog centra*, „Sl. list RCG” 68/05 od 15. 11. 2005.
- [26] *Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju*, „Sl. list RCG”, br. 64/02 od 28. 11. 2002, 31/05 od 18. 05. 2005, 49/07 od 10. 08. 2007.
- [27] *Plan obrazovanja odraslih za 2006–2010*, Vlada Republike CG, 2005 (Podgorica), <http://www.gov.me/files/1147436066.doc>, pristupljeno: mart 2010.
- [28] *Pravilnik o profilu stručne spreme predavača, voditelja i drugih stručnih saradnika u obrazovanju odraslih*, Vlada Republike CG, 2003 (Podgorica), <http://www.mpin.gov.me/vijesti.php?akcija=rubrika&rubrika=34&row=60&>, pristupljeno: septembar 2009.
- [29] *Pravilnik o uslovima za osnivanje ustanova u oblasti obrazovanja i vaspitanja*, Vlada Republike CG, 2003 (Podgorica), <http://www.mpin.gov.me/vijesti.php?akcija=rubrika&rubrika=34&row=60&>, pristupljeno: septembar 2009.
- [30] *Program andragoškog osposobljavanja kadra*, <http://www.gov.me/files/1253257898.pdf> (Podgorica), pristupljeno: septembar 2009.
- [31] *Program elementarnog funkcionalnog opismenjavanja*, <http://www.gov.me/files/1253257898.pdf> (Podgorica), pristupljeno: septembar 2009.
- [32] Radulović, M. (ur.): *Obrazovanje odraslih u Crnoj Gori*, IIZ/DVV, 2009 (Podgorica), 155. str.
- [33] *Roma Scholarship Foundation/Institute for Social Inclusion*, <http://www.isi-mne.org/>, pristupljeno: avgust 2009.
- [34] *Spisak licenciranih organizatora obrazovanja odraslih*, Vlada Republike CG, (Podgorica), <http://www.gov.me/files/1253017995.pdf>, pristupljeno: mart 2010.
- [35] *Council of the European Union, Council conclusions on a Strategic framework for European cooperation in education and training ‘ET 2020’*, 2009 (Brussels), http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/educ/107622.pdf, pristupljeno: mart 2010.
- [36] *Strategija inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori*, Vlada Republike CG, 2008 (Podgorica), <http://www.gov.me/files/1211804732.doc>, pristupljeno: novembar 2009.
- [37] *Strategija obrazovanja odraslih za Crnu Goru 2005–2015*, [http://www.erisee.org/node/downloads/tirana_08_presentations/17_Gordana%20Jelic%20National%20Strategy%20of%20Adult%20Learning%20\(in%20Montegrin%20Language\).pdf](http://www.erisee.org/node/downloads/tirana_08_presentations/17_Gordana%20Jelic%20National%20Strategy%20of%20Adult%20Learning%20(in%20Montegrin%20Language).pdf), pristupljeno: avgust 2009.
- [38] *Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Crnoj Gori 2010–2014*, Ministarstvo prosvjete i nauke, 2009 (Podgorica), www.gov.me/files/1266232194.pdf, pristupljeno: novembar 2009.

- [39] *The Education Reform Initiative of South Eastern Europe (ERISEE), Montenegro*, <http://www.erisee.org/node/59>, pristupljeno: avgust 2009.
- [40] *The state of implementation of reforms in vocational education and training in Montenegro*, Report by the international peer review team, ETF, 2003 (Torino), <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/untc/unpan014802.pdf>, pristupljeno: novembar 2009.
- [41] Unesco: *Education for All. Literacy for Life* (EFA Global Monitoring Report), Unesco, 2006 (Paris), 447 p.
- [42] *Usvojeni programi obrazovanja za odrasle na Savjetu za obrazovanje odraslih*, http://www.google.com/url?sa=t&source=web&ct=res&cd=1&ved=0CAgQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.gov.me%2Ffiles%2F1253257898.pdf&ei=yF3CS-fVJs-YOOLszZYE&usg=AFQjCNGHtj-l0FvJ-a8Si5wTbPGx4c_2Ug, pristupljeno: februar 2010.
- [43] Viertel, E., Gunny, M.: *Designing Adult Learning Strategies: The Case of South Eastern Europe* (report prepared by the European Training Foundation), Office for Official Publications of the European Communities, 2006 (Luxembourg), 118 p.
- [44] Vlada Republike Crne Gore, *Strateški plan reforme obrazovanja za period 2005–2009. godine*, 2005, Podgorica, <http://www.gov.me/files/1147963662.pdf>, pristupljeno: novembar 2009.
- [45] *Zakon o obrazovanju odraslih*, „Sl. list RCG”, br. 64/02 od 28. 11. 2002, 49/07 od 10. 08. 2007.
- [46] *Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju*, „Sl. list RCG”, br. 64/02 od 28. 11. 2002, 49/07 od 10. 08. 2007.
- [47] *Zakon o stručnom obrazovanju*, „Sl. list RCG”, br. 64/02 od 28. 11. 2002, 49/07 od 10. 08. 2007.
- [48] Zgaga, P.: *The Importance of Education in Social Reconstruction. Six Years of the Enhanced Graz Process: Developments, Current Status and Future Prospects of Education in South-East Europe*. Ljubljana, Centre for Educational Policy Studies, 2005. 64 p. (A RGeport on the Contribution of the Task Force Education and Youth/Enhanced raz Process to the Development of Education in South-East Europe), http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/egp-report-final-oth-enl.pdf, pristupljeno: avgust 2009.